

ДО ПРОБЛЕМИ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНІВ “ТЕМНІ ВІКИ” ТА “СЕРЕДНІ ВІКИ”

Кирило СТЕПАНЯН

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто проблему визначення основних критеріїв, за якими можна виокремити періоди історичного поступу, які головню визначили подальші зрушення в етнокультурному та геополітичному аспектах. Охарактеризовано основні віхи намічених періодів, поданню перелік тенденцій, процесів і явищ, які характеризують окремі епохи. Проаналізовано закономірності, що є помітними в явищах колапсів локальних та загальноцивілізаційних систем із подальшими змінами епохальних масштабів. Інтердисциплінарно наведено приклад спроби віднайти природу таких явищ, як теорія “осьового часу” Карла Ясперса.

Ключові слова: Колапс Античного світу, Темні віки, перехідний період, Середні віки, гуманізм, Ренесанс, феодална система, теорія “осьового часу” Карла Ясперса, Реконкіста, Конкіста.

Існує декілька варіантів і критеріїв виокремлення Середніх віків як періоду в загальному антропосферному поступі всесвітньої історії. У цій статті ми ж враховуватимемо і докладніше розглянемо більш помірковані варіанти періодизації, згідно з якими початок окресленого періоду (Середньовіччя) припадає на V ст., а кінець – на XV–XVI ст. Проблему розглядаємо в локальному європейському аспекті, з коротким оглядом суміжних явищ і процесів в Азії. У радянський період існувала думка, що закінчення Середніх віків припадає на середину XVII ст. (закінчення Тридцятилітньої війни – 1648 рр.)¹ та XVIII ст. (початок Великої французької революції – 1789 р.). Останній погляд віддзеркалює ідею послідовників т. зв. довгого Середньовіччя².

¹ Новая история / под. ред. А. Нарочницкого. – Москва, 1986. – С. 5.

² Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Жак Ле Гофф. – Москва, 2001. – С. 31–38.

Свого часу низка авторів, зокрема, Анрі Піррен, Альфонс Дош, Марк Блок, Перрі Андерсон, Джон Майкл Уоллес-Хендріл, Ігор Філіппов, Микола Граціанський, Микола Колесницький, Олександр Неусихін, Борис Поршнев, Вікторія Уколова, Сергій Сказкін, Айзек Азімов, уже розглядали відповідне питання переходу від Античної доби до Середньовіччя. Ми ж спробуємо переглянути проблему цього розмежування і запропонувати розглянути явище переходу із застосуванням теорії, яка ґрунтується на ідеї “осьового часу” німецького історіософа Карла Ясперса (1883–1969).

У самому терміні “Середні віки” помітним є спекулятивний характер, позаяк творцями й операторами цієї назви були гуманісти, а отже – діячі, частіше ворожі будь-чому з епохи, яка вже відходила в минуле. Франческо Петрарка (1304–1374), один із стовпів проторенесансного та ренесансного духу XIV ст., як вважається, запропонував назву “Темні віки”, якими він, вочевидь, вважав часи до постання культурного феномену Проторенесансу. Іншим діячем, який оцінив період V–XV ст., був гуманіст Флавіо Бьондо (1392–1463). Саме в часи гуманістичного Ренесансу було запропоновано термін “*medium aevum*” (власне “Середні віки”)³. Підкреслимо, що сам цей термін відображає скоріше гуманістичний погляд на історичний поступ і применшує або нівелює особливе значення цілої епохи, інтегрованої у глобальний процес розвитку людства. Вважаємо, що варто остаточно відокремити дві фундаментально відмінні епохи: Темні віки та Середні віки. Чому перевагу надано терміну “Темні віки” замість розповсюдженого “Ранне Середньовіччя”, буде пояснено далі.

Т. зв. Темні віки – це перехідна епоха, своєрідна буферна зона, що постає після кожного колапсу попередньої системи. Європейські Темні віки стали закінченням Античності й передували постанню нової епохи із власним мікрокосмом, практично незалежним від набутків, залишених Античністю (що, до речі, й зумовило, власне, сам феномен епохи Відродження). Окрім ще живої латини, деяких наукових надбань, рецедивного образу Священної Римської імперії та

³ Историография античной истории / под. ред. В. Кузищина. – Москва, 1990. – С. 23.

існування Візантії, дуже мало явищ пов'язують цю нову епоху з Античністю. Тим часом Темні віки поєднують у собі як уламки загиблого світу, так і прообрази майбуття Європи і довколишніх областей. Велике переселення народів, яке розпочалося ще в Античну добу, закінчиться лише у IX ст. переходом мадярами Карпат. Християнізацію Русі в X ст. також можна вважати однією з віх закінчення Темних віків.

Характеризуючи епоху Темних віків, можна сказати, що основними етнокультурними подіями цього усталеного субперіоду стали:

1. Початок Великого переселення народів і вторгнення гунів у Європу (IV ст.);

2. Відокремлення Східної Римської імперії (IV ст.)

3. Падіння Західної Римської імперії та колапс Античної доби (476 р.);

4. Постання ранніх варварських держав (V ст.);

5. Відокремлення та посилення влади Римського Папи (Римська Церква стала новим і провідним духовним гегемоном Європи);

6. Християнізація одного з останніх могутніх осередків язичництва (синкретично-елліністичного типу) – Александрії;

7. Візантійсько-перські війни (V–VII ст.);

8. Остаточний вихід слов'яносфери (венеди, анти, склавини) та англосфери (англи, із залученням саксів, ютів, фризів) на історичну арену (VI ст.);

9. Англо-саксонське переселення на Британські острови та “Ніч довгих ножів” (VI ст.);

10. Активізація діяльності піктів (VI ст.);

11. Виникнення ісламу як останньої великої прозелітичної релігії та подальше навернення до неї арабської більшості (перша половина VII ст.);

12. Знищення арабами Ераншахру (Ірану династії Сасанідів в 651 р.), яке започаткувало локальний феномен арабсько-перського етнокультурного синкретизму;

13. Ісламська експансія в Середню Азії, витіснення звідти арабами, за підтримки карлуків, династії Тан (Таласька битва 751 р.);

14. Невдала тибетська експансія при правлінні ценпо Трісонг Децена (VIII ст.);

15. Мусульманська (арабсько-берберська) експансія у Піренеях (із витісненням візиготів) та Південній Франції (початок VIII ст.);

16. Досягнення вандалами й аланами берегів Північної Африки (початок VIII ст.);

17. Відкриття Північної Америки вікінгами (X–XI ст.);

18. Релігійне розмежування у Халіфаті: харіджити, суніти та шиїти (VII–VIII ст.);

19. Зміни династій у Халіфаті, нестабільність (повстання хурамїтів і зінджів, низка локальних конфліктів і заколотів, влада тюркських гулямів), розпад та утворення нових халіфатів (IX ст.);

20. Поширення християнських ересей як ознака самотності певних народів та етнічних груп; аріанство у низці германських держав;

21. Виникнення тюркських каганатів (з VI ст.);

22. Хазарський каганат із культурним синкретизмом етноконфесійного характеру, його знищення русичами (кінець X ст.);

23. Переселення аварів, болгар, аланів, мадярів, печенігів, половців та їхній вплив на етнокультурну карту Європи (VII–XIII ст.);

24. Етнокультурний взаємовплив романського та варварського елементів на теренах колишньої Західної Римської імперії, зокрема, на території Галлії: романізація галло-романцями франків (у т. ч., мовна) та франкізація суспільства (VI–VIII ст.);

25. Поява романського архітектурного стилю;

26. Каролінзьке Відродження (IX ст.);

27. Християнізація Карлом Великим низки язичницьких племен (друга половина IX ст.);

28. Верденський поділ держави франків (843 р.), формування ядра низки майбутніх королівств та імперій;

29. Актуалізація та початки оформлення ідеї “Священної Римської імперії” германців (друга половина X ст.);

30. Діяльність вікінгів, представників відмежованного нефеодалізованого мікрокосму Європи (IX–XI ст.);

31. Варязькі впливи на слов'ян (як один із факторів державотворення Русі у IX ст.);

32. Кінець Великого переселення народів після переходу Карпат мадярами та заселення ними Паннонії (кінець IX ст.);

33. Поступова християнізація Русі (X ст.).

Як бачимо з окремих тенденцій, таких як чергове намагання відродити та зберегти Римську імперію за допомогою принципу *translatio imperii* (проте цього разу силами германців, що засвідчує зв'язок із минулим, тоді як політична), етнічна карта Європи та Євразії загалом зазнає кардинальних змін унаслідок закріплення племен і народів на певних здобутих ними територіях. Низка рецидивних процесів поміж згаданих попередньо є прикладом дуальної природи Темних віків.

На відміну від них, т. зв. Середні віки є абсолютно незалежною епохою, соціокультурним феноменом. Головним свідченням цієї самодостатності є поступова генеза феодальної системи та її розповсюдження Європою, а також аналогічні процеси на Близькому Сході, в Середній та Східній Азії.

Ключовими подіями, які можуть змалювати етнокультурне тло характеризованої епохи європейської та близькосхідної цивілізації, стали:

1. Постання феодальної системи (з VIII ст.);

2. Розмежування нових систем світської та духовної влади, боротьба гібелінів та гвельфів;

3. Нормандське завоювання англосаксонського світу (під проводом франкізованих норманів з Нормандії у 1066 р.) та початки феодалізації Британських островів;

4. Оттонівське Відродження (X ст.);

5. Велика схизма, розкол християнської Церкви (1054 р.);

6. Зрушення у правовій сфері (Магдебурзьке право, Велика хартія вольностей) (XIII ст.);

7. Церковні унії задля об'єднання Церкви (Ліонська унія 1274 р., Ферраро-Флорентійська унія 1439 р. та ін.);

8. Формування цехів і гільдій, постановня бюргерства, формування банківської системи (з XI–XII ст.);

9. Формування куртуазної культури та кодексу лицарства;

10. Хрестові походи, заснування низки держав хрестоносців у Східному Середземномор'ї (XI–XIII ст.);
11. Поява духовно-лицарських орденів;
12. Готична архітектура (XII ст.);
13. Заснування та діяльність інквізиції (з XIII ст.);
14. Доба теології та схоластики;
15. Боротьба з ересями альбігойців (катарів) та богомилів (XI–XIV ст.);
16. Постановня Проторенесансу (початок XIII ст.);
17. Протистояння північноіталійських таласократій – венеційської та генуезької (XII–XIV ст.);
18. Пошук шляхів в Азію і східна подорож венеційця Марко Поло (початок XIII ст.);
19. Остаточна християнізація балтів – останніх язичників тогочасної Європи (XIII ст.);
20. Діяльність Ганзейського союзу – лідера морської торгівлі у Північній Європі;
21. Утворення Галицько-Волинського князівства, згодом – королівства, як продовжувача традицій Русі; зближення короля Данила Романовича з католицьким Заходом (сердина XIII ст.);
22. Боротьба Москви за місце гегемона у Північно-Східній Русі (XIII–XV ст.);
23. Битва при Манцикерті (1071 р.), втрата Східною Римською імперією впливу в Малій Азії;
24. Завоювання Константинополя хрестоносцями (1204 р.), утворення та занепад Латинської імперії, постановня низки ромейських держав на Балканах та в Малій Азії, відновлення Східної Римської імперії (1261 р.);
25. Англо-французьке протистояння. Столітня війна (1337–1453);
26. Усунення герцогства Бургундія Францією (1477 р.);
27. Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485);
28. Антиімперські виступи (Ломбардська ліга, Швейцарський союз) (XII–XIV ст.);
29. Чорна Смерть у Європі (XIV ст.);
30. Гуситські війни (початок XV ст.);
31. Битва при Грюнвальді (1410 р.). Зміна геополітичної ситуації у Балтійському регіоні на користь Польщі.

32. Зменшення ролі арабів у політичних процесах на Близькому Сході та сельджуцька гегемонія (XI–XIII ст.);

33. Діяльність східних сект: ісмаїлітів, друзів (хакімітів), езидів, алі-ілахів, алавітів, алевітів, сербедарів;

34. Монгольська експансія (XIII ст.) як чергова хвиля феномену періодичного номадичного завоювання осілих цивілізацій;

35. Завоювання московським царем Іваном III (1462–1505) Новгородської республіки (XV ст.);

36. Початок османської експансії на Сході та Заході (XIV ст.);

37. Завершення Реконквісти (1492 р.), що знівелювала політичний вплив мавритансько-берберського мікркосму на Піренеях;

38. Вигнання юдеїв з Піренеїв, поява морисків та маранів (XV ст.);

39. Падіння Східної Римської імперії (1453 р.);

40. Відкриття європейцями Нового Світу (1492 р.).

Як бачимо, ця епоха абсолютно своєрідна й мало заснована на рудиментах Античності. Більше того, вона відзначена багатьма зрушеннями, безпрецедентними з огляду на попередній глобальний історичний поступ людства. Це засвідчує певну недоречність обрання авторами терміну “Середні віки”. Визначальною негативною віхою Середньовіччя стала диференціація суспільств Європи внаслідок їхньої феодалізації. Важить і те, що розквіт Середньовіччя хронологічно збігається із формуванням засад Проторенесансу, тобто епохи-антиподу, яка прагнутиме перекреслити увесь досвід попередниці. Можемо назвати такі періоди епохи Відродження: Ducento (XIII ст.), Trecento (XIV ст.), Quattrocento (XV ст.), Cinquecento (XVI ст.).

Однак тут важливо зазначити, що у більш ранній період – IX–XIII ст., у Європі паралельно розвивалися і процвітали дві окремі та незалежні цивілізаційні моделі. Першою моделлю був світ скандинавських вікінгів, духовну, а в дечому і матеріальну культуру яких можна вважати рецидивом ранньозалізної доби, а частково – й бронзової. Не зважаючи на високі досягнення металургії, язичницька світоглядна модель, – її ритуалізм, міфопоетика, есхатологія, загалом дохристиянські культурні

реалії у широкому спектрі проявів (від музичних інструментів до традицій кораблебудування), залишалася консервативною. Друга – феодалізований світ, який постав на руїнах Римської імперії. Ці два світи незалежно один від одного відкрили Американський континент⁴ (але зробили це в різний час, за різних умов та у відмінних місцях).

Духовним апофеозом і закінченням “героїчної епохи” північних германців є складання поетичних творів Сноррі Стурлусона у XIII ст. (схоже гомерівські епічні твори проводжали ахейську “еру героїв” у вже дорійський час Еллади). Таким чином, із подоланням у XIII ст. останніх європейських пережитків Античного світу в його “варварському” вимірі, відбувається активізація процесу “реанімації” класичної Античності, вираженого у феномені Проторенесансу.

Проблемним є визначення у цій моделі місця Східної Римської імперії та сфери східних слов’ян, що в підсумку сприйняли більше ромейських впливів, аніж варязьких, проте культурно належали водночас Заходу та Сходу.

Важливо визнати відносну асинхронність процесу зміни епох і подолання субстрату попередньої цивілізаційної моделі. У зв’язку з цим, доречним було б застосувати філософський підхід до окресленої проблематики.

У моделі “осьового часу” К. Ясперса виокремлено феномен і період, що в аспекті нашої проблематики постав як наслідок подолання загальноцивілізаційної кризи після колапсу бронзової доби. “Осьовий час” окреслюють у хронологічних рамках приблизно від часів колапсу бронзової доби до постання елліністично-романської епохи⁵. Стрижнем цього часу було заснування релігійних систем, які б зміцнювали нові цивілізаційні моделі, сприяючи конвергенції. Якщо розширити цю модель, можна простежити такий “осьовий час” від невдалої релігійної реформи Ехнатона (XIV ст. до н. е.), яка хронологічно належатиме бронзовій добі, й аж до часів постання ісламу та створення Арабського халіфату у 632 р.

⁴ Ингстад Х. По следам Лейва Счастливого / Хельге Ингстад. – Ленинград, 1969. – С. 12.

⁵ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – Москва, 1991. – С. 32.

Зазначимо, що Європа в декількох останніх етапах переходу до наступної моделі історичного поступу відіграє провідну роль, натомість раніше формотворчим для епох протоцивілізаційним та цивілізаційним осередком був близькосхідний регіон (анатолійсько-закавказький, афразійсько-levantійський та месопотамський). Таким чином, арабський цивілізаційний поштовх закорінений у спродукованому Античністю “осьовому часі” та є продовженням монотеїстичного імпульсу, що його надано нашій моделі афразійсько-levantійським світом.

У свою чергу, провідні центри Європи (Еллада) і Східної Азії (Китай) “осьового часу” є відмінними між собою феноменами, і водночас – паралельними проявами цього “осьового часу” в позаблизькосхідних ареалах його вияву. Еллінський та ханський феномени менше репрезентували релігійну оболонку “осьового часу”, при цьому Еллада стала рушієм кардинальних змін у ментальній сфері людини та магістральній лінії розвитку людства загалом, а Китай періоду децентралізації випрацював квазірелігійні системи, одна з яких – конфуціанство, упорядковувала та підтримувала довготривалу центристську модель Чжун-го (Китай), “Серединної держави”. Будистський поштовх у регіоні Непалу, який належав південноазійській зоні стику близькосхідного та східноазійського цивілізаційних кластерів, також сформував квазірелігійну модель. Арабський поштовх, з огляду на це, в запропонованій нами моделі осмислення Античного світу з часів релігійної реформи Ехнатона, продовжує класичну лінію афразійсько-levantійського регіону, репрезентовану постанням низки здебільшого прозелітичних релігій монотеїстичного або дуалістичного характеру (атонізм, юдаїзм, зороастризм, християнство, іслам).

У співставленні з єгипетським атонізмом та релігіями авраамічного кореня, іранський зороастризм дещо вибивається з цього переліку через свою специфіку та регіон походження, проте є дотичним до лінії “пророчих” релігій, поява яких є одним із проявів фундаментальних зрушень “осьового часу”. Ця власне не стільки прозелітична, однак безумовно “пророча” релігія, призвела до виникнення маніхейства та метаморфози й переосмислення прадавнього мітраїстського культу.

Перевтілений синкретичними процесами в Римській імперії, мітраїзм певний час конкурував із християнським віровченням та навіть підготував ґрунт для подальшої християнізації імперії. Імпульс, отриманий персами від мідійських магів, обновило увесь іранський світ. З іранського простору, а саме – з парфянського культурного середовища, випрацювано альтернативну зороастризмові “пророчу” релігію – маніхейство.

Вважаємо, що переламні моменти історії зумовлені не тільки закономірним процесом декадансу та розпаду провідної цивілізаційної моделі-гегемону. Суто антропогенний фактор, як от воля правителя або певного кола осіб, діє, штучно подовжуючи життя моделі, яка зазнає розпаду, через перенесення на новий ґрунт та етнічний осередок. Для прикладу, пізньоантичний Рим практикував метод продовження життя своєї цивілізації згідно з принципом *translatio imperii*. Вважаємо, що безпрецедентні революційні зрушення, подібні до згаданої релігійної реформи Ехнатона, є, можливо, відповіддю на виклик потреб не загальної маси населення, а лише її прогресивної частини, яка визнавала той факт, що наявна цивілізаційна система з плином часу стане нездатною задовільнити духовні та інші потреби людей.

Якщо наприкінці бронзової доби фундаментальне зрушення було зумовлене процесами, що відбувалися у сфері металургійних технологій (розповсюдження технології виплавки заліза відіграло вирішальну роль у глобальному занепаді цього періоду та загибелі багатьох локальних цивілізацій і культур). Натомість загибель Античного світу зумовлена більше антропогенними чинниками, при чому провідна роль у цьому належить не імперському декадансу (який, як ми бачили, було подолано за допомогою віднайденого та застосованого римлянами принципу *translatio imperii*), а власне зовнішній силі – черговій хвилі номадичного завоювання цивілізації осілого типу в Євразії. Перманентні хвилі номадичних завоювань, а саме туранська (іраномовні кочівники) та алтайська (представники алтайської мовної сім'ї – гуни, монголи), демонструють процес конкуренції між двома вимірами цивілізацій відтворювального господарства – номадичною та осілою, із тенденцією поглинення осілим світом

завойовників. Саме степові номади Євразії відіграють цю безумовно руйнівну роль в історичному поступі осілого типу цивілізації Заходу та Сходу. Хоча існують подекуди позитивні наслідки окремих процесів. Для прикладу, це консолідація тимчасово підкорених суспільств, розповсюдження культурних здобутків та удосконалення зв'язків між віддаленими країнами, як от у Монгольській імперії.

Монгольська консолідація та експансія XIII–XIV ст., за своєю суттю, так само відображає останній рецедивний сплеск Античності – войовниче просування чергових номадів землями осілих цивілізацій засвідчує, що монголи сприйняли та втілили давній імпульс, який походить від індоєвропейських (насамперед іраноарійських номадів, туранців) номадичних етносів, відобразивши давній та закономірний процес, що вже неодноразово відбувався в історичному поступі Євразії. Роль провідника цього імпульсу зухвало прийняв на себе шах Хорезму Ала ад-Дін Мухаммед II (1200–1220) з династії Ануштегінідів⁶, проте його плани експансії у Китай для заснування нової та безпрецедентної імперії були порушені хвилию монгольського завоювання. Зухвалість подібних претензій розкривається з розумінням свого роду “паразитарної” сутності держави хорезмшахів. Лише грошовий ресурс, який дозволяв виставляти проти суперників куманів з Дешт-і-Кипчаку, підтримував це “химерне” утворення⁷.

Водночас, активна діяльність вікінгів у Європі згасає, а монгольський імпульс постає в Азії. Обидва процеси беруть свої початки з античних реалій, і відбуваються близько XIII ст.

Значимо, що саме монгольський вираз давнього імпульсу став унікальним досвідом для обох типів цивілізації відтворювального господарства, через нові, тепер середньовічні, умови функціонування суспільств. Попередній тюркський імпульс, провідною силою якого були гуни, розпочав не тільки хвилю чергового переселення етносів, а й став причиною руйнації Античного світу. Східна Римська імперія на Сході та

⁶ Бартольд В. Утверждение ислама / Владимир Бартольд. // Альманах “Арабески истории”. – Москва, 1996. – Вып. 5–6. – С. 306.

⁷ Гумилёв Л. Тысячелетие вокруг Каспия / Лев Гумилёв. – Москва, 2007. – С. 364–367.

Проторенесанс на Заході залишилися основними носіями Античності європейського походження. Після 1453 р. таким є лише західний феномен, у рамках якого втілення ідеї відродження Античності (у цей час це вже безпосередньо Ренесанс) призводить до переходу до наступного етапу, а саме – Нового часу.

У контексті порушеної проблеми, вважаємо доцільним визначити межі окресленої епохи Середньовіччя, пов'язавши їх із датами подій, за яких відбувся глобальний вплив на увесь подальший історичний поступ. Найчастіше для відмежування Середніх віків від Нового часу пропонують декілька дат.

У 1453 р. під ударами турків відбулося падінням Константинополя, після чого ромеї вже не змогли відновити свою цивілізацію. Падіння Константинополя зумовило майбутнє глобальне протистояння між Заходом і Сходом, а саме – боротьбу дому Габсбургів, разом з іншими монархіями Європи, проти дому Османів за владу над Європою і Середземномор'ям.

Зауважимо, що завершення Середніх віків, окрім діячів Ренесансу та гуманістів, наблизили особи, інтегровані в європейську монархічну систему влади⁸. У Європі відбувалося розширення панування дому Габсбургів⁹. Розв'язавши “бургундський вузол”, Максиміліан I Габсбург (1508–1519) уможливив отримання представниками його династії ключових престолів того часу – іспанського та імперського. Як відомо, в тогочасній Іспанії відбулися дві події, які кардинально змінили баланс світових сил, а саме: завершення Реконквісти та відкриття Нового Світу (початок Конквісти).

Майбутньому королю Іспанії – Карлу Габсбургу (1519–1556), судилося забезпечити контроль дому Габсбург і його союзників над Новим Світом та іншими колоніями в обох півкулях Землі. Замість девізу “*Non Plus Ultra*” (далі нікуди) в часи Карла постав девіз “*Plus Ultra*” (ще даліше). Відомий нам також закид

⁸ Чистозвонов А. Реформация как фактор германской истории XVI в. / Александр Чистозвонов. // Средние века. – Вып. 48. – Москва, 1985. – С. 93–94.

⁹ Грессинг З. Максимилиан I / Зигрид Грессинг; пер. с нем. Е. Каргина. – Москва, 2005. – С. 67–68.

Габсбургів, що “Австрія повинна правити Всесвітом”¹⁰. Згодом Карл буде імператором Священної Римської імперії германської нації, яка, як реліктова структура, похідна ще з Темних віків, стане ареною подій, які змінили обличчя всієї тодішньої європейської цивілізації¹¹.

Реформація тісно пов'язана з постанням гуманістичної сфери, відомої як Ренесанс, тоді як 1492 р. відзначився одразу декількома безпрецедентними подіями на Піренеях, які справили найбільший вплив на подальшу загальнолюдську історію. Завершивши перемогою попередній етап епохального протистояння з афразійсько-levantійським світом, європейці вступили в контакт із досі невідомими цивілізаціями Нового Світу, що стояли на рівні мідно-кам'яної доби (Мезоамерика) та розвинутої бронзової доби (Анди). Це заклало підвалини Конкісти та започаткувало безпрецедентні за масштабами зрушення для світу в майбутньому. Без відкриття Нового Світу неможливим було б переселення протестантів на новий континент і заснування ними згодом передових державних утворень. Отож, з огляду на наведені твердження, вважаємо за доцільне остаточно обрати 1492 р. як найкращу відносну дату закінчення Середньовіччя та початку Нового часу.

Питання колапсу Середніх віків вартує окремого дослідження. XIV ст. відзначилося багатьма кризами¹², які б могли засвідчити близьку загибель тогочасної системи світобудови європейського мікрокосму. Проте, основні риси Середньовіччя перейшли у XV ст. та на початок XVI ст. Можемо запропонувати думку, згідно з якою руйнівна енергія системи, яка прямує до колапсу, була переспрямова на Новий Світ, де було стерто цілі цивілізації.

Запропонований свого часу термін “Темні віки” використовується також для позначення перехідного етапу між колапсом бронзової доби та раннім залізним віком, коли “затемненням” зумовлено нестачу власне історичних свідчень про тодішні процеси. У цьому контексті Середні віки справді

¹⁰ Грессинг З. Максимилиан I... – С. 37.

¹¹ Прокопьев А. Германия в эпоху религиозного раскола: 1555-1648 / Алексей Прокопьев. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 8.

¹² Такман Б. Загадка XIV века / Барбара Такман. – Москва, 2013. – С. 7-11.

відіграють роль медіатора для подолання кризи античної світобудови й провідника, що оперує монотеїстичними системами в наступний період людської історії. Він нібито має відродити цю втрачену Античність, натомість формує мікрокосм, уже практично незалежний від аграрної основи – світ прямує і вступає до індустріального, високотехнологічного та технократичного, інформаційного вимірів.

Отже, з огляду на відверту спекулятивність самого терміну “Середні віки”, запропонованого гуманістами, та деяку недоречність, на нашу думку, об’єднання т. зв. Темних віків і Середніх віків, пропонуємо остаточно розмежувати виокремлені раніше періоди та послуговуватися замість одного середньовічного періоду двома самодостатніми: власне Темні віки (V–VIII / IX / X ст.) та Середні віки (X–XV / XVI ст.). Перший період, за своєю суттю, і є “середніми віками” (перехідним етапом). Для начебто Середніх віків, на нашу думку, доречно було б запропонувати варіанти альтернативного найменування, які б краще відображали їхню суть і не підкреслювали уявну перехідну функцію останніх. Альтернативною могла б стати назва “Феодальний вік”, або навіть “Готичний вік”.

Якими ж є основні критерії такого розмежування? Темні віки, перехідний етап, передусє формуванню нової епохи як відповіді на виклик загибелі попереднього цивілізаційного типу. Він нерозривно пов’язаний як і з уже завершеним, так і наступним періодом. Середні ж віки – особлива епоха із власною завершеною структурою, за своєю суттю самодостатня відокремлена цивілізація, заснована на опосередковано залежних від попередніх часів моделях. Хоча Темні віки є системним явищем і завжди – конкретним наслідком історичного процесу зростання та занепадання цивілізаційних спільностей, ця назва (“Темні віки”) засвідчує колапс Античного світу. Таким чином, на відміну від використовуваної назви, термін “Середні віки” увиразнив би природу саме цього періоду між V–VIII / IX / X ст. Варто звернути увагу не тільки на аспект збереження уламків минулого світу, а й на те, що в ньому розпочато генезу нової цивілізаційної спільності. Гуманісти ж штучно об’єднали ці два періоди. Попри всю претензійність

такого кроку, наголошуємо на доцільності розмежування Темних віків (що постають як окремий перехідний період із падінням Західної Римської імперії у V ст.) від Середніх віків, зі збереженням поділу на Раннє Середньовіччя (VIII–X ст.), Високе Середньовіччя (X / XI–XIII ст.) та Пізнє Середньовіччя (XIV–XV / XVI ст.).

Вважаємо, що термін “Темні віки” є дещо застарілим, однак нами він був обраний для позначення т. зв. Раннього Середньовіччя, позаяк саме запропонована назва більше відокремлюватиме позначуваний період від епохи, яка, на нашу думку, є безпосередньо Середніми віками.

Вважаємо, що поняття “Раннє Середньовіччя” краще відповідає тому короткому періоду, який припадає на VIII–X / XI ст., коли відбувається процес формування довершеної феодалної системи (виникнення бенефіцій, алодів, лену, феодинів). Стверджуємо, що саме це є визначальним фактором у поділі Темних та Середніх віків.

Як вказує П. Андерсон, деякі елементи феодалізму походять з античного минулого, виникаючи з синтезу римського та германського світів, проте довершеної форми набувають у каролінзький період. Дослідник також зазначає, що наприкінці IX ст. виникає сам термін “feudum”, а європейський ландшафт вкривається системою замкових укріплень задля захисту власних земель та протистояння навалі ще не інтегрованих у нову модель “варварів”, яких сприймають “людьми минувшини” – вікінгів та мадярів. Інститут Церкви історик вважає цивілізаційною надбудовою Античності¹³.

Що ж, на нашу думку, крім дуалістичності та синтетичності перших століть після падіння Західної Римської імперії, може фундаментально утвердити розмежування між Темними віками та Середніми віками? На Сході виникнення ісламу завершує головний античний імпульс, породжений “осьовим часом”. При цьому Велике переселення народів закладає нову етнічну карту Європи та Азії, яка упродовж наступного тисячоліття і майже до XX ст. зазнає мало змін. Процеси, які відбувалися в арабському середовищі до VII ст., формували нові реалії Сходу, однак вони

¹³ Андерсон П. Переходи от античности к феодализму / Перри Андерсон ; пер. с англ. А. Смирнова. – Москва, 2007. – С. 110, 121, 128–130, 135, 136.

наслідували античну тенденцію. У VIII ст. Європа відзначалась первинними процесами постання дорозвинутої феодальної системи. Зауважимо, що зазначені світи між собою активно контактували, й це сприяло їхньому цивілізаційному розвитку.

Знову ж, з огляду на наведені факти, Темні віки не можна вважати приналежними ні до Античного світу, який практично до XIII ст. існував лише у рецидивних проявах та сплесках, ні до європейського Середньовіччя, яке в цей період існувало в зародку. Початки Проторенесансу в XIII ст. підтверджують остаточний розрив із Античністю, позаяк сама суть цього феномену в подальшій його генезі полягала у віднайденні та відтворенні античних здобутків.

З огляду на наведені твердження, наголошуємо, що Темні віки однозначно мають дуалістичну природу і є окремим періодом перехідного характеру, який замикає “осьовий час” на Сході та формує прообрази майбутніх реалій Європи, водночас спрямовуючи у майбутнє образи зниклої реальності.

THE PROBLEM OF THE DARK AGES AND THE MIDDLE AGES DEMARCATION

Kyrylo STEPANYAN

The Ivan Franko National University of Lviv

This article outlines the problem of basic criteria definition to mark out respectively the certain periods of historical development which have identified the further changes mainly in ethno-cultural and geopolitical aspects. It is also an attempt to describe the major landmarks of the periods that is to list the tendencies, processes and phenomena supporting an ethnic groups relationship and interaction and the cultural patterns characterizing the particular epoch. Author attempts to define the consistent patterns which are looked through the collapse phenomena of the previous local and global civilizational systems with the following epochal scale changes. On the bases of interdisciplinarity, this is an effort to determine the nature of such phenomena, specifically Karl Jaspers' theory of “axial age”.

Keywords: The collapse of the Ancient World, the Dark Ages, the transition period, the Middle Ages, Humanism, the Renaissance, the feudal system, Karl Jaspers' theory of “axial age” Reconquista, Conquista.